

Eindadvies referentiekaders Ruimte en Tijd

Eindadvies referentiekaders Ruimte en Tijd

April 2022

een doordacht curriculum
dat doen we *samen*

Verantwoording

2022 SLO, Amersfoort

Mits de bron wordt vermeld, is het toegestaan zonder voorafgaande toestemming van de uitgever deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren en/of verspreiden en om afgeleid materiaal te maken dat op deze uitgave is gebaseerd.

Auteurs:

Werkgroep Referentiekaders Ruimte en Tijd

Informatie

SLO

Postbus 502, 3800 AM Amersfoort

Telefoon (033) 4840 840

Internet: www.slo.nl

E-mail: info@slo.nl

AN:

1. 8023.811

Inhoudsopgave

Inleiding	4
Opdracht	4
Werkwijze	5
Behoeft	5
Verwachtingen	6
Adviezen	6
Leeswijzer	7
Dank	7
1a. Referentiekader Ruimte primair onderwijs	9
1b. Referentiekader Tijd primair onderwijs.	11
2a Referentiekader Ruimte onderbouw voortgezet onderwijs	13
2b Referentiekader Tijd onderbouw voortgezet onderwijs	15
Literatuur	17
Bijlage I: Adviesaanvraag	18
Adviesaanvraag A	18
Introductie	18
Adviesvraag	18
A Kaders 'historisch en ruimtelijk referentiekader'	19
Proces en tijdpad	19
Producten	20
Bemensing	20
Conditie	21
Bijlage II: Geraadpleegde deskundigen	22
Referentiekader Ruimte	22
Referentiekader Tijd	22
Bijlage III: Deelnemers veldraadplegingen	23
Bijlage IV: Voorbeelden nadere uitwerking referentiekader Ruimte	25
Bijlage V: Voorbeelden nadere uitwerking referentiekader Tijd	27

Inleiding

In mei 2020 namen we de opdracht aan van het Ministerie van OCW, om een advies op te stellen over een referentiekader voor Ruimte en Tijd ten behoeve van de kerndoelen voor primair onderwijs (po) en de onderbouw van het voortgezet onderwijs (vo). Oorspronkelijk zouden we dat advies geven in december 2020, waarna het tussen januari en september 2021 uitgewerkt zou worden in samenhang met de actualisatie van de kerndoelen. Door de val van het kabinet is die actualisatie opgeschort en er moet nog een politiek besluit over komen. KNAG, VGN en de Tweede Kamer hechten aan een actualisatie van de inhoud. Daarom besloten we om de kaders in eerste aanzet af te ronden en als advies mee te geven aan de kerndoelencommissies.

Na een jaar intensief werken, hebben we de eerste voorstellen tussen mei en november 2021 besproken met leerkrachten, docenten, opleiders, vakdidactici, vakverenigingen, vertegenwoordigers van de erfgoedsector en van maatschappelijke organisaties, uitgevers, toetsdeskundigen en anderen. Op basis van hun welwillende, scherpe en kundige feedback hebben we de referentiekaders tussen oktober 2021 en januari 2022 herzien. Het zijn nu stevig gefundeerde kaders voor kennis, waar leerlingen zich mee kunnen oriënteren in ruimte en tijd en die elkaar en het onderwijs in wereldoriëntatie/Mens en Maatschappij versterken, doordat ze stevig op elkaar zijn afgestemd. We geven de twee kaders als advies aan de beoogde kerndoelencommissies mee en hopen dat ze een basis kunnen leggen voor een gedegen algemene en maatschappelijke vorming, waar alle kinderen en jongeren recht op hebben.

Opdracht

Een referentiekader is "een systematische set aan kennisinhouden en ordeningsprincipes waarvan het paraat hebben als beredeneerd minimum kan gelden voor leerlingen om zich te oriënteren in ruimte en in tijd" (Adviesaanvraag A, 2020; zie Bijlage 1). Het gaat om wat elke leerling moet weten over aardrijkskunde en geschiedenis om begrip ervan te kunnen ontwikkelen.

Aardrijkskunde en geschiedenis zijn integratieve vakken: ze onderzoeken ruimtelijke verschijnselen en historische ontwikkelingen vanuit verschillende perspectieven en dimensies. In de systematiek voor het leergebied Mens en Maatschappij (MM) zijn de twee referentiekaders samen ook dienstbaar aan het geheel van de mens- en maatschappijvakken in po en onderbouw vo. Als ontwerpcriterium is meegegeven dat de kaders "weliswaar primair bedoeld zijn om vakinhoudelijk werken en denken mogelijk te maken (aardrijkskunde,

geschiedenis), maar ook bruikbaar moeten zijn voor andere vakken en inhouden, zoals bijvoorbeeld voor economie, kunst- en cultuurgeschiedenis, erfgoedonderwijs, literatuuronderwijs, natuuronderwijs, enzovoorts, en bovendien functioneel zijn in contexten van vakoverstijgend dan wel thematisch werken en denken." Voor het referentiekader Tijd geldt bovendien "dat zij zich rekenschap [moet] geven van de inhouden en systematieken van de herijkte canon van Nederland." Niet genoemd in de opdracht, maar wel relevant, zijn historische inhouden in de bouwstenen voor het leergebied Burgerschap.

Werkwijze

In mei 2020 zijn in overleg met de vakverenigingen aardrijkskunde (KNAG) en geschiedenis (VGN) voor deze taak twee kleine teams samengesteld. Elk team bestond uit een hoogleraar vakdidactiek (geografie/geschiedenis), leraren, lerarenopleiders uit po en vo en een curriculumontwikkelaar in het betreffende vak. In elk team zat ten minste een voormalig lid van het ontwikkelteam M&M dat gewerkt heeft aan de voorstellen van curriculum.nu. In het team Tijd zat een voormalig lid van de Commissie Herijking Canon, in het team Ruimte een expert op het gebied van fysieke geografie.

Na een gezamenlijke aftrap in juni 2020 gingen beide teams voor een belangrijk deel hun eigen weg. Voor het vaststellen van een beredeneerd minimum van vakgebonden kennis gelden vakeigen criteria. Bovendien ligt er voor geschiedenis al een historisch referentiekader: tien tijdvakken met kenmerkende aspecten. Dat is niet het geval voor aardrijkskunde. Voor de samenhang tussen beide deelproducten hadden voorzitters en secretarissen herhaaldelijk overleg en hebben de groepen elkaars producten tussentijds een paar keer kritisch bevroegd.

Sinds het najaar van 2020 zijn de kaders in verschillende stadia van ontwikkeling voorgelegd aan externe deskundigen (zie bijlage II). Vakleerkrachten, -didactici en -wetenschappers gaven commentaar op de eerste versies van de kaders. De voorstellen zijn ook besproken met vertegenwoordigers van andere vakverenigingen, de erfgoedsector en musea (zie Bijlage III).

Behoefte

Ook onafhankelijk van onze opdracht, zo bleek ons bij verschillende consultaties, bestaat er grote behoefte aan de nieuwe systematieken. Zo wordt het kader voor oriëntatiekennis, dat in 2001 is geïntroduceerd voor geschiedenis, om verschillende redenen problematisch gevonden en voldoet het niet meer aan de eisen die deze tijd aan geschiedenisonderwijs stelt. Voor aardrijkskunde bestaat er nog geen uitgewerkte systematiek, maar wel

informele kaders en uitwerkingen of aanzetten in andere landen en contexten. De ontwikkeling van een eigentijds en richtinggevend ruimtelijk kader met een formeler karakter, wordt door de vakgemeenschap zeer gewenst. In po en vo bestaat bij sommige scholen behoefte om thematischer of vakoverstijgender te werken. Bestaande formele kaders geven weinig aanknopingspunten om geïntegreerd onderwijs doelmatig vorm te geven.

Verwachtingen

De bouwstenen voor Burgerschap en Mens en Maatschappij zijn opgeleverd in oktober 2019. In mei 2020 publiceerde de canoncommissie haar rapport over de herijking van de Canon van Nederland. In minder dan een jaar tijd kwam daar voor de referentiekaders nog een aantal impliciete en expliciete opdrachten bij. Zo nam de Tweede Kamer in juni 2020 een motie aan "om bij de nadere uitwerking van de kerndoelen voor po en vo ook voorstellen op te nemen over hoe racisme, discriminatie, antisemitisme, koloniaal verleden en migratiegeschiedenis stevig verankerd worden in het curriculum." (Van der Hul et.al., 2020). In oktober van datzelfde jaar zegde de Staatssecretaris voor Volksgezondheid, Welzijn en Sport de Indische gemeenschap in Nederland toe te willen "bevorderen dat de geschiedenis van voormalig Nederlands-Indië binnen de school, zeker ook daarbuiten en voor zoveel mogelijk mensen tot leven wordt gebracht." (Van Rijn, 2020) In de wet ter verduidelijking van de burgerschapsopdracht die sinds 1 augustus van kracht is, is per amendement een lid aan de wettekst toegevoegd over "het bijbrengen van kennis over en respect voor verschillen in godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, afkomst, geslacht, handicap of seksuele gerichtheid alsmede de waarde dat gelijke gevallen gelijk behandeld worden". Interventies als deze onderstrepen het belang van nieuwe kaders voor oriëntatiekennis die ruimte laten aan meer en andere perspectieven. Tegelijk leggen ze de spanning bloot tussen dat wat politiek gewenst wordt en wat voor een vast te stellen minimum aan leerstofaanbod op school wenselijk en haalbaar is.

Adviezen

Van belang voor de ontwikkeling van beide kaders was daarnaast het advies van de wetenschappelijke curriculumcommissie aan de minister van Onderwijs, in januari 2021 (Curriculumcommissie, 2021). Over de voorstellen voor Mens in Maatschappij constateert de commissie dat de interne samenhang versterkt en de externe samenhang met Burgerschap verhelderd kan worden. In verband met de Tussenfase voor het leergebied MM, waar de ontwikkeling van deze referentiekaders het sluitstuk van is, is rond die interne en externe samenhang van het leergebied door SLO een aantal analyses gedaan en aanbevelingen geschreven voor een eventuele vervolgfase. Gaandeweg zijn we ons bij de ontwikkeling van de referentiekaders gaan oriënteren op adviezen die de

consistentie van de voorstellen van het leergebied MM willen versterken en hun omvang willen inperken. Praktische gevolgen had die heroriëntatie vooral voor de vergelijkbare opzet van beide referentiekaders en voor de te kiezen perspectieven op en dimensies van historische ontwikkelingen en ruimtelijke verschijnselen en relaties.

Leeswijzer

Hierna presenteren we de ontwikkelde kaders in kale vorm, als ruimtelijke verschijnselen en historische ontwikkelingen die de kern vormen van de referentiekaders. We doen dat afzonderlijk voor primair onderwijs (po) en voortgezet onderwijs (vo). In de bijlage vind je de oorspronkelijke adviesaanvraag van SLO aan de werkgroepen, een lijst met geraadpleegde wetenschappers en een overzicht van de organisaties die deelnamen aan verschillende veldraadplegingen. Tenslotte vind je er voorbeelden, hoe verschillende onderdelen van de kaders zo uitgewerkt kunnen worden dat ze tegelijk richting en ruimte geven aan docenten en methodemakers.

Tegelijk met dit advies over de twee referentiekaders verschijnt voor het historische kader een rapport met een uitgebreide rechtvaardiging van de gemaakte keuzes en een volledige uitwerking van de onderdelen. Voor het geografische kader verschijnt een vergelijkbaar rapport.

Dank

De hier gepresenteerde voorstellen kwamen tot stand dankzij de betrokkenheid van velen. Op deze plaats willen we alle docenten, lerarenopleiders, vakwetenschappers en anderen die op onze tussenproducten commentaar gegeven hebben danken voor hun belangeloze inzet en ook hun geduld.

Team Ruimte

Tine Béneker, Universiteit Utrecht (voorzitter)

Adwin Bosschaart, Hogeschool van Amsterdam

Marian Blankman Inholland pabo, KNAG

Erik Bijsterbosch, Hogeschool Windesheim

Arend Pottjegort, docent basisonderwijs, voorheen ontwikkelteam MM

Frederik van Oorscot, SLO (secretaris)

Team Tijd

Carla van Boxtel, Universiteit van Amsterdam (voorzitter)

Maarten Bark, Aletta Jacobs College h/v-commissie VGN

Raymond de Kreek, Farel College, voorheen ontwikkelteam MM

Yolande Potjer, Iselinge Hogeschool, pabo-commissie VGN

Marjan de Groot-Reuvekamp, voorheen Fontys Hogeschool, canoncommissie

Alderik Visser, SLO (secretaris)

1a. Referentiekader Ruimte primair onderwijs

De leerling oriënteert zich op de diversiteit van gebieden en landschappen en vormt zich zo een beeld van de wereld. De leerling leert:

- a. karakteristieken, geleding en spreiding van gebieden en landschappen aan de hand van gegeven voorbeelden te beschrijven;
- b. de vorming en inrichting van gebieden en landschappen op verschillende schaalniveaus met behulp van informatie uit kaarten en andere (digitale) bronnen te verkennen; benoemt daarbij natuurlijke processen en maatschappelijke verschijnselen en in een enkel geval de wisselwerking daartussen;
- c. gebieden en landschappen op verschillende soorten kaarten aan te wijzen onder andere met behulp van plaatsnamen en globale plaatsaanduidingen zoals windrichting of halfmond;
- d. processen en verschijnselen in tijd met behulp van een passende tijdschaal te ordenen: geologische tijd, historische tijd, heden, de toekomst;
- e. waar mogelijk relaties te leggen tussen ruimtelijke verschijnselen en vraagstukken in de eigen omgeving met vergelijkbare verschijnselen en vraagstukken elders;
- f. gebieden vanuit verschillende dimensies en perspectieven te onderzoeken. Te onderscheiden zijn daarbij:
 - verschillende dimensies: natuurlijke omgeving, economie, politiek en cultuur, en waar mogelijk verbanden daartussen;
 - verschillende perspectieven: beelden, ervaringen, belangen en standpunten van (groepen) mensen en organisaties (standplaatsgebondenheid).

Aarde: fysische geografie <i>Natuurlijke verschijnselen, processen en systemen;</i> <i>het (veranderende) gebruik van de landschappen op aarde en haar natuurlijke bronnen door mensen;</i> <i>vraagstukken van duurzaamheid.</i>	1. Aardbevingen en vulkanen
	2. Landschap en vegetatie
	3. Weer en klimaat
	4. Natuurlijke hulpbronnen
	5. Waterveiligheid
	6. Voedsel en landbouw
Wereld: sociale geografie <i>Maatschappelijke verschijnselen en ontwikkelingen;</i>	7. Spreiding en concentratie van bevolking
	8. Bevolking en migratie
	9. Culturele en levensbeschouwelijke uitingen

<i>de onderlinge verwevenheid en afhankelijkheid van mensen en gebieden op de wereld;</i> <i>vraagstukken van verdeling, afhankelijkheid en gelijkheid.</i>	10. Leefomgeving en levensbehoeften
	11. Productie, handel en Vervoer
Gebieden: geografische verkenningen <i>De inrichting, het gebruik en ontwikkeling van gebieden en plaatsen in tijd en ruimte;</i> <i>relaties tussen gebieden en verschijnselen;</i> <i>basistopografie van Nederland, Europa en de wereld;</i> <i>afspraken over (digitale) plaatsbepaling en kaarten.</i>	12. Geografie van Afrika, Azië, Amerika en Oceanië
	13. Geografie van buurlanden en Europa
	14. Geografie van het Koninkrijk der Nederlanden
	15. De lokale leefomgeving

1b. Referentiekader Tijd primair onderwijs

De leerling vormt zich een beeld van de historische ontwikkelingen in tijdvakken en oriënteert zich zo in de tijd. De leerling leert: a. gegeven concrete voorbeelden aan de historische ontwikkelingen, zoals voorwerpen, personen en gebeurtenissen te verbinden; b. de historische ontwikkelingen aan de hand van gegeven vragen te verkennen; daartoe bruikbare informatie uit eenvoudige (digitale) bronnen te selecteren; c. binnen de context van de historische ontwikkelingen aspecten van verandering en continuïteit, oorzaken en gevolgen, overeenkomsten en verschillen en verschillende perspectieven te onderscheiden; d. de historische ontwikkelingen en de concrete voorbeelden daarvan in de tijd te ordenen, daarbij gebruik makend van passende tijdsaanduidingen zoals vroeger, lang geleden, onze tijd, toekomst, jaar, eeuw, voor Christus, na Christus, de tijd van... (de 6 tijdvakken); e. de historische ontwikkelingen en de concrete voorbeelden daarvan op een (historische) kaart met behulp van plaatsaanduidingen te lokaliseren; f. lokale geschiedenis/erfgoed waar mogelijk met historische ontwikkelingen te verbinden; g. de historische ontwikkelingen zo veel mogelijk vanuit meerdere perspectieven en dimensies te onderzoeken. Te onderscheiden zijn daarbij: • ervaringen en perspectieven van verschillende historische personen, zoals vrouwen en mannen, mensen uit verschillende sociale lagen of gebieden, met verschillende godsdiensten en levensbeschouwingen (HP); • ervaringen en perspectieven van personen in het verleden, vergeleken met die van personen in het heden, waaronder de leerling zelf (VH); • verschillende dimensies: dagelijks leven, bestuur, bevolking, godsdienst en cultuur, natuurlijke omgeving (DM) en (optioneel): • <i>ontwikkelingen op verschillende schaalniveaus in relatie tot elkaar: lokaal/regionaal, nationaal, continentaal en mondiaal (SCH);</i> • <i>verschillende en veranderende verhalen over historische ontwikkelingen (VER).</i>	
Tijd van jagers en boeren (tot ca. 50 v. Chr.)	1 Ontstaan van landbouw en landbouwsamenlevingen
Tijd van oude rijken (3000 v. Chr. – 500 na Chr.)	2 Verspreiding van de Grieks-Romeinse cultuur
	3 Verspreiding van monotheïstische godsdiensten: jodendom, christendom en islam
Tijd van standen en steden (500-1500)	4 Ontstaan van een standensamenleving
	5 Groei van handelsnetwerken en opkomst van steden
Tijd van pakhuisen en plantages (1500-1800)	6 De Opstand en het ontstaan van de Republiek
	7 Europese expansie overzee en ontstaan van mensenhandel tussen werelddelen

	8 Verstedelijking en culturele bloei in de Republiek
	9 Groeiende belangstelling voor wetenschap en uitvinding van nieuwe technieken
Tijd van burgers en stoommachines (1800-1900)	10 Industriële revolutie
	11 Streven naar vrijheid en gelijkheid en ontstaan van een parlementaire democratie
Tijd van wereldoorlogen en mensenrechten (1900-heden)	12 Tweede Wereldoorlog en Holocaust
	13 Dekolonisatie
	14 Verdergaande samenwerking rond wereldproblemen
	15 Groeiende welvaart en diversiteit
	16 Ontstaan van een informatiesamenleving

2a Referentiekader Ruimte onderbouw voortgezet onderwijs

De leerling oriënteert zich op de diversiteit van gebieden en landschappen en vormt zich zo een beeld van de wereld. De leerling leert: a. karakteristieken, geleding en spreiding van gebieden en landschappen aan de hand van gegeven voorbeelden te beschrijven;   b. de vorming en inrichting van gebieden en landschappen op verschillende schaalniveaus te met behulp van informatie uit kaarten en andere (digitale) bronnen te verkennen, de wisselwerking tussen natuurlijke processen en maatschappelijke verschijnselen te benoemen;   c. gebieden en landschappen op verschillende soorten kaarten onder andere met behulp van plaatsnamen en exacte plaatsaanduidingen te lokaliseren;   d. processen en verschijnselen in tijd met behulp van een passende tijdschaal te ordenen: geologische tijd, historische tijd, heden, de toekomst;   e. waar mogelijk relaties te leggen tussen ruimtelijke verschijnselen en vraagstukken in de eigen omgeving met verschijnselen en vraagstukken elders en op andere schaalniveaus, dat wil zeggen in Nederland, Europa, regionaal en mondiaal;   f. gebieden vanuit verschillende dimensies en perspectieven in samenhang te onderzoeken. Te onderscheiden zijn daarbij: • verschillende dimensies: fysiek milieu en/of ecologie, economie, politiek en cultuur, en de mogelijke verbanden daartussen; • verschillende perspectieven: beelden, ervaringen, belangen en standpunten van (groepen) mensen en organisaties (standplaatsgebondenheid).

Aarde: fysieke geografie <i>Natuurlijke verschijnselen, processen en systemen;</i> <i>het (veranderende) gebruik van de landschappen op aarde en haar natuurlijke bronnen door mensen;</i> <i>vraagstukken van duurzaamheid.</i>	1. Ontstaan en de vorming van het aardoppervlak en de atmosfeer
	2. Ontwikkeling en diversiteit van landschappen en ecosystemen
	3. Klimaatverandering
	4. Veranderend gebruik van grondstoffen en energie
	5. Waterbeheer en waterveiligheid
	6. Voedselsystemen
Wereld: sociale geografie <i>Maatschappelijke verschijnselen en ontwikkelingen;</i>	7. Bevolkingsontwikkeling en verstedelijking
	8. Internationale migratie

<i>de verwevenheid en onderlinge afhankelijkheid van mensen en gebieden op de wereld;</i> <i>vraagstukken van verdeling, afhankelijkheid en gelijkheid.</i>	9. Cultuur en ruimtelijke identiteit
	10. Welvaartsontwikkeling in relatie duurzame ontwikkeling (SDG's)
	11. Globalisering in internationale productie en handel
	12. Geopolitieke ontwikkelingen
Gebieden: geografische verkenningen <i>De inrichting, het gebruik en ontwikkeling van gebieden en plaatsen, in tijd en ruimte perspectief;</i> <i>aspecten van beeldvorming;</i> <i>basistopografie van Nederland, Europa en de wereld;</i> <i>conventies rond (digitale) plaatsbepaling en cartografische representaties.</i>	13. Transformatie van China
	14. Diversiteit en samenwerking in Europa en de EU
	15. Ruimtelijke inrichting en duurzaamheid in Nederland

2b Referentiekader Tijd onderbouw voortgezet onderwijs

De leerling vormt zich een beeld van de historische ontwikkelingen in en over periodes heen en oriënteert zich zo in de tijd. De leerling leert:

- a. gegeven en eigen voorbeelden aan de historische ontwikkelingen te verbinden, zoals personen, gebeurtenissen en bronnen;
- b. de historische ontwikkelingen aan de hand van historische vragen te verkennen; daartoe bruikbare en betrouwbare informatie uit gegeven en gevonden (digitale) bronnen te selecteren met oog voor standplaatsgebondenheid;
- c. binnen en tussen contexten van historische ontwikkelingen aspecten van verandering en continuïteit, oorzaken en gevolgen, overeenkomsten en verschillen te onderscheiden, alsmede verschillende perspectieven;
- d. de historische ontwikkelingen en voorbeelden in de tijd te ordenen, daarbij gebruik makende van aanduidingen van tijd zoals eeuw, voor/na Christus, voor/in gangbare jaartelling en de periode-indeling; dat verschillende jaarrekeningen en periodisering gebruikt worden;
- e. de historische ontwikkelingen op een (historische) kaart met behulp van plaatsaanduidingen te lokaliseren;
- f. lokale geschiedenis/erfgoed waar mogelijk met ontwikkelingen op andere schaalniveaus te verbinden;
- g. historische ontwikkelingen zo veel mogelijk onder meerdere perspectieven en invalshoeken te onderzoeken. Te onderscheiden zijn daarbij:
 - ervaringen en perspectieven van verschillende historische personen, zoals vrouwen en mannen, mensen uit verschillende sociale lagen of gebieden, met verschillende godsdiensten en levensbeschouwingen (HP);
 - ervaringen en perspectieven van personen in het verleden, vergeleken met die van personen in het heden, waaronder die van de leerling zelf, en de waarden, overtuigingen en motieven die daarbij een rol kunnen spelen (VH)
 - verschillende dimensies: fysisch milieu, economie, sociale verhoudingen, demografie, burgerschap en politiek, cultuur en levensbeschouwing, wetenschap en technologie, gezondheid en zorg. (DIM);
 - ontwikkelingen op verschillende schaalniveaus in relatie tot elkaar: lokaal/regionaal, nationaal, continentaal en mondiaal (SCH);
 - verschillende en veranderende verhalen en beelden over historische ontwikkelingen (VER).

Prehistorie (tot ca. 3000 v. Chr.) <i>(Tijd van jagers en boeren)</i>	1 Ontstaan van landbouw en landbouwsamenlevingen
Oudheid (3000 v. Chr. - 500 na Chr.) <i>(Tijd van oude rijken)</i>	2 Ontstaan van wetenschappelijk denken en ideeën over burgerschap
	3 Verspreiding van de Grieks-Romeinse cultuur

Middeleeuwen (500-1500) <i>(Tijd van standen en steden)</i>	4 Verspreiding van monotheïstische godsdiensten: jodendom, christendom en islam
	5 Ontstaan van een standensamenleving
	6 Groei van handelsnetwerken en steden
	7 Begin van staatsvorming en centralisatie
	8 Nieuwe ideeën over de mens
Vroegmoderne tijd (1500-1800) <i>(Tijd van pakhuizen en plantages)</i>	9 De Opstand en het ontstaan van de Republiek
	10 Europese expansie en mensenhandel tussen werelddelen
	11 Groeiende belangstelling voor wetenschap en uitvinding van nieuwe technieken
	12 Verstedelijking en culturele bloei in de Republiek
	13 De Verlichting en het streven naar vrijheid en gelijkheid
Moderne tijd (1800-heden) <i>(Tijd van burgers en stoommachines / Tijd van Wereldoorlogen en mensenrechten)</i>	14 Industriële revolutie
	15 Opkomst van emancipatiebewegingen en ontstaan van parlementaire democratie
	16 Opkomst van nationalisme en modern imperialisme
	17 Opkomst en toepassing van totalitaire ideologieën
	18 Ontstaan van totale oorlog en genocide
	19 Dekolonisatie
	20 Blokvorming en samenwerking rond wereldproblemen
	21 Groei van welvaart en diversiteit
	22 Ontstaan van een informatiesamenleving

Literatuur

Curriculumcommissie (2021). Doel en Ruimte. Tussenadvies 2
Wetenschappelijke curriculumcommissie. WCC.

https://www.curriculumcommissie.nl/files/ugd/de92a5_e9d6129e880a49a0ade823ff45a34fc5.pdf

Van den Hul, K. (2020). Gewijzigde motie van het lid Van den Hul c.s. over de uitwerking van de kerndoelen ten aanzien van racisme, discriminatie, antisemitisme, koloniaal verleden en migratiegeschiedenis (t.v.v. 31293-533). 23 juni 2020.

<https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/moties/detail?id=2020D25524>

Van Rijn, M. (2020). Kamerbrief over Hoofdlijnen plan extra middelen Indische gemeenschap.

<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2020/10/15/kamerbrief-over-hoofdlijnen-plan-extra-middelen-indische-gemeenschap>

Bijlage I: Adviesaanvraag

Adviesaanvraag A

Nadere ontwikkeling Mens en Maatschappij: historisch en ruimtelijk referentiekader.

Februari 2020

Introductie

In de afgelopen twee jaar hebben groepen docenten en schoolleiders onder de naam *Curriculum.nu* visies op, essenties van en bouwstenen voor negen verschillende leergebieden ontwikkeld. Deze producten vormen de basis waarop naar verwachting tussen 2020–2022 nieuwe kerndoelen voor po en onderbouw vo en mogelijk op termijn ook eindtermen vo worden ontwikkeld.

De producten van de ontwikkelteams (OT) zijn op 10 oktober 2019 aan de minister voor Onderwijs overhandigd. Na hoorzittingen in januari 2020 zal de Tweede Kamer naar verwachting in maart 2020 besluiten nemen omtrent de wenselijkheid van en de kaders voor die nadere uitwerking. Hangende deze procedures bereiden wij ons als leerplaninstituut voor een mogelijke vervolgfase, waarin de verdere ontwikkeling van curricula voor het funderend onderwijs gestalte zal krijgen.

Adviesvraag

Een van de negen producten die in oktober 2019 zijn opgeleverd, is dat van het leergebied Mens en Maatschappij (MM). In de verantwoording bij de leerplanvoorstellen geeft het OT aan dat er een nadere uitwerking nodig is. Die nadere uitwerking behelst een drietal elementen. Het betreft ten eerste het ontwikkelen van een historische en ruimtelijk referentiekader (A). Twee andere kwesties betreffen een aantal zogenoemde denk- en werkwijzen die nadere specificering verdienen (B1) en de verheldering van de relaties tussen het leergebied M&M en die van Burgerschap (B2).

Voor het referentiekader starten we in samenspraak met onder andere de vakverenigingen en in opdracht van OCW een traject op. In het geval van het historisch en ruimtelijk referentiekader vragen we een werkgroep om vóór 1 december 2020 een *beredeneerd voorstel te doen voor een gelijkwaardig en op elkaar geijkt historisch en ruimtelijk referentiekader*. We vragen deze werkgroep ook om dit referentiekader in samenspraak met vak- en curriculumspecialisten en in aansluiting op mogelijke vervolgotrajecten door te ontwikkelen en uiterlijk in september 2021 aan SLO te overhandigen.

A Kaders 'historisch en ruimtelijk referentiekader'

Een referentiekader definiëren we hier voorlopig als een systematische set aan kennisinhouden en *ordeningsprincipes waarvan het paraat hebben als beredeneerd minimum kan gelden voor leerlingen om zich te oriënteren in ruimte en in tijd.*

Voor het te ontwikkelen advies voor de referentiekaders tijd en ruimte geldt dat:

- de doelen van *curriculum.nu* leidend zijn: versterken van horizontale en verticale samenhang, verstevigen en verbinden van doorlopende leerlijnen en bestrijden van overladenheid ('*meer leren van minder*');
- de eindproducten van het OT zoals aangeboden in oktober 2019 richtinggevend zijn. Behalve de producten van M&M betreft dat óók relevante inhouden zoals die door andere ontwikkelteams in hun voorstellen genoemd zijn. Vanwege het element van samenhang tussen de leergebieden wordt nadrukkelijk ook gekeken naar de zogenoemde mondiale thema's (mondiale vraagstukken).
- Het advies bijdraagt aan relevantie, consistentie, bruikbaarheid en beoogde effectiviteit van het *gehele* curriculum;
- zij weliswaar primair bedoeld zijn om vakinhoudelijk werken en denken mogelijk te maken (aardrijkskunde, geschiedenis), maar ook bruikbaar moeten zijn voor andere vakken en inhouden, zoals bijvoorbeeld voor economie, kunst- en cultuurgeschiedenis, erfgoedonderwijs, literatuuronderwijs, enzovoorts, en bovendien functioneel zijn in contexten van vakoverstijgend dan wel thematisch werken en denken;
- de ontwikkeling ervan primair dienstbaar is aan de mogelijke vervolgfase, en daarmee aan de ontwikkeling van kerndoelen en mogelijk ook eindtermen. Daarbij is afstemming met betrokkenen bij die vervolgfase(n) nodig.
- de referentiekaders elk voor zich en samen herkenbaar zijn voor leerkrachten en docenten, vakverenigingen, vakdidactici, vakwetenschappers en andere relevante *stakeholders* in het onderwijsveld.

Niet alleen, maar zeker voor een historisch referentiekader geldt dat zij zich rekenschap zal moeten geven van de inhouden en systematieken van de herijkte canon van Nederland, zoals die naar verwachting in mei 2020 zal worden gepresenteerd. Het advies van het LEMM inzake historische referentiekaders heeft die dwingende status niet, maar biedt vanzelfsprekend goede aanknopingspunten voor het vervolg van dit deel van het traject.

Proces en tijdpad

Voor het traject geldt dat er in eerste instantie is van een advies in hoofdlijnen (september 2020). Daarna zal het komen tot een meer uitgewerkt advies, waarin het traject afgestemd zal worden met de vervolgfase *curriculum.nu*. Idee

is wel dat het traject met betrekking tot het historisch en ruimtelijke referentiekader medio 2021 tot een 'gedragen' eindproduct komt.

IJkpunten

maart 2020: samenstelling groep(en)

april 2020: start: doelen, kaders, proces en product; planning

september 2020: presentatie/ bijeenkomst met vertegenwoordigers vakdisciplines

oktober 2020: preadvies: schets eindresultaat in verband met inrichting mogelijke vervolgfase(n)

september 2021: overdracht eindadvies plus fundering aan SLO

Producten

- preadvies over de contouren van de te ontwikkelen referentiekaders: basale ontwerpprincipes, gewenste mate(n) van specificiteit, omvang en bruikbaarheid voor de kerndoelen (december 2020)
- eindadvies over historisch en ruimtelijk referentiekader: theoretische en/of praktische fundering, relevantie, consistentie, bruikbaarheid en te verwachten effectiviteit; een beknopt overzicht van gekozen inhoud(en) (max 3 à 4 A4, exclusief fundering); mogelijk ook aanbevelingen voor gedifferentieerd gebruik op verschillende schooltypen (september 2021)

Bemensing

Opdrachtgever van de commissie en haar twee subcommissies is SLO, met Alderik Visser als projectnemer en Ria van de Vorle als eindverantwoordelijk manager. Elke subcommissie bestaat in ieder geval uit:

- twee vakinhoudelijke experts voor elk van de twee schoolvakken Aardrijkskunde en Geschiedenis waarvan steeds één met expertise in het podium
- twee vertegenwoordigers namens elk van de twee vakverenigingen (KNAG, VGN), bij voorkeur met mandaat van een commissie; ook hierbij gaat de voorkeur uit naar tenminste één lid met kennis van / affiniteit met het podium
- bij voorkeur twee leden namens de ontwikkelteams; bij voorkeur één oud-lid van het OT en een beoogde betrokkene bij de mogelijke vervolgfase(n)
- twee medewerkers van SLO met vakinhoudelijke expertise in de hoedanigheid van secretaris.

De werkgroep zal geen deel uitmaken van het vervolgproces, maar gaat daar wel een belangrijke en ook zichtbare bijdrage aan leveren. Voor de samenstelling van die commissies betekent dat onder andere dat de taken en functies van de deelnemers inhoudelijk van aard zijn, en dus niet (onderwijs)politiek. Ook kunnen leden van de werkgroep niet op hetzelfde moment ook deel uitmaken van een andere expertgroep rond MM

Conditie

Deelname aan de werkgroep wordt vergoed door middel van zogenoemde vacatiegelden. Voor zowel de leden als voor de voorzitter zijn voor het traject tot 31 december 2020 twaalf dagdelen gereserveerd. Reiskosten (naar Utrecht/Amersfoort) worden volledig vergoed. SLO zorgt voor logistieke en desgewenst ook secretariële ondersteuning. Naar bevind van zaken kunnen in 2021 dezelfde soort regelingen worden aangesproken.

Bijlage II: Geraadpleegde deskundigen

Referentiekader Ruimte

Andreas Boonstra (Hogeschool KPZ, KNAG)
Hans Palings (Fontys Lerarenopleiding)
Leo Paul (Universiteit Utrecht)
Joop van der Schee (em VU)
Rob van der Vaart (em UU)
Roeland van Westerop (HAN, KNAG)

Referentiekader Tijd

Rens Bod (UvA)
Mineke Bosch (RUG)
Karel Davids (em VU)
Jan Hein Furnée (RU)
Maria Grever (em EUR)
Marjolein 't Hart (VU)
Geert Janssen (UvA)
Lotte Jensen (RU)
James Kennedy (UU)
Paul Knevel (UvA)
Gijsbert Oonk (EUR)
Jeroen Touwen (Universiteit Leiden)
Gerard Wiegers (UvA)
Dirk Jan Wolffram (RUG)

Bijlage III: Deelnemers veldraadplegingen

Door het hele ontwikkelproces heen is er nauw overleg geweest tussen de werkgroepen die de kaders ontwikkelden en leden/commissies van VGN en het KNAG. In mei en juni 2021 zijn (digitale) veldraadplegingen gehouden met vertegenwoordigers van vakverenigingen, maatschappelijke organisaties en de erfgoedsector, en met leraren en lerarenopleiders po en vo. Tussen september en november 2021 zijn op verschillende locaties nogmaals zulke 'oploopjes' op locatie gehouden en zijn er aparte (digitale) overleggen geweest met uitgevers, het CvTE en het Cito. Omdat het uitermate moeilijk bleek docenten in het po voor bijeenkomsten te interesseren, hebben Anton Bakker en Matthijs Dribergen van SLO tenslotte een vijftal basisscholen bezocht. Zonder iedereen met naam te noemen, danken we de vertegenwoordigers van de volgende organisaties voor hun scherpe en opbouwende feedback:

10 voor de leraar
Anne Frank Stichting
Centraal instituut voor toetsontwikkeling CITO
College voor Toetsing en examens CvTE
Comité 4 en 5 mei
Driestar Educatief
Erfgoed Brabant
Expertisecentrum Levensbeschouwing en Religie in het voortgezet onderwijs
LERVO
Fawaka Wereldburgerschap
Fontys Hogeschool Tilburg en Sittard
Hanzehogeschool
Hogeschool de Kempel
Hogeschool Rotterdam
Hogeschool Utrecht
Hogeschool van Amsterdam
Hogeschool Viaa
Hogeschool Windesheim
ICLON, Universiteit Leiden
ILO, Universiteit van Amsterdam
Katholieke Pabo Zwolle
Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap KNAG
Nederlands Openluchtmuseum
Nederlandse Vereniging van Leraren Maatschappijleer NVLM
Nederlandse Vereniging voor het Onderwijs in de Natuurwetenschappen NVON
Noordelijke Hogeschool Leeuwarden NHL/Stenden
Respect Foundation
Rijksuniversiteit Groningen
Thomas Moore pabo
Tilburg University

Unie van Waterschappen

Universiteit Utrecht

Vereniging docenten godsdienst en levensbeschouwing VDLG

Vereniging Filosofiedocenten in het Voortgezet Onderwijs VFVO

Vereniging van docenten geschiedenis en staatsinrichting in Nederland VGN

Vereniging van leraren in de economisch-maatschappelijke vakken VECON

Vrije Universiteit

Bijlage IV: Voorbeelden nadere uitwerking referentiekader Ruimte

1. Aardbevingen en vulkanen (po)	1. Ontstaan en de vorming van het aardoppervlak en de atmosfeer (vo)
Leerlingen leren over de opbouw van de aarde met een aardkorst, mantel en kern en over vulkanen; over de beweging van tektonische platen en de invloed daarvan op de vorming van de aardkorst; over het handelen van mensen om met de krachten van de natuur te kunnen leven.	Leerlingen leren over de ontwikkeling van de atmosfeer, de aardkorst, de stand van de zeespiegel, het leven op aarde en het klimaat in geologisch perspectief; over de reliëfontwikkeling als resultaat van het samenspel tussen endogene en exogene processen; over de hydrologische en geologische werking van een rivier vanaf de bovenloop tot aan de benedenloop.
Ruimte en tijd Leerlingen lokaliseren actieve vulkanen, recente aardbevingen en actuele natuurrampen; gebergten, continenten en oceanen. Leerlingen plaatsen de periode waarin de Alpen zijn gevormd in de tijd aan de hand van de geologische tijdschaal.	Ruimte en tijd Leerlingen lokaliseren mondiale atmosferische circulatie; zeestromingen / golfstromen. Leerlingen plaatsen veranderingen van de ligging van oceanische en continentale platen en de vorming van de Andes, de Rocky Mountains en de Himalaya in de tijd aan de hand van de geologische tijdschaal
Perspectieven en dimensies¹ Leerlingen verkennen bijvoorbeeld: overeenkomsten en verschillen in kenmerken van vulkaanuitbarstingen in verschillende gebieden;	Perspectieven en dimensies Leerlingen verkennen bijvoorbeeld: verschillen tussen gesteenten in relatie tot hun ontstaanswijze; de ontstaansgeschiedenis van gebieden op basis van geologische informatie.

¹ Zwarte tekst omschrijft de inhoudelijk kernen van de referentiekaders. Voorbeelden van uitwerkingen die recht doen aan de doelen en bedoelingen ervan, zijn grijs gemaakt.

verschillen tussen hoe mensen en samenlevingen omgaan met natuurverschijnselen.	
7. Spreiding en concentratie van bevolking (po)	7. Bevolkingsontwikkeling en verstedelijking
Leerlingen leren over de invloed van natuurlijke omstandigheden, zoals klimaat, reliëf, bodem en water op patronen van spreiding van bevolking; over de invloed van op de spreiding van bevolking op lokale en nationale schaal; over verschillen tussen steden en tussen stedelijke en landelijke gebieden.	Leerlingen leren over wereldwijde patronen van bevolkingsgroei en bevolkingsafname; relaties tussen migratie en concentratie in steden; economische, culturele en sociale verschillen en overeenkomsten tussen en binnen stedelijke en landelijke gebieden.
Ruimte en tijd Leerlingen lokaliseren dicht- en dunbevolkte gebieden en de opbouw van een Nederlandse stad. Leerlingen plaatsen ruimtelijke verschijnselen in de tijd, bijvoorbeeld: de invloed van natuurlijke omstandigheden op <i>het ontstaan van landbouw en landbouwsamenlevingen</i>; de bevolkingsontwikkeling in de afgelopen honderd jaar onder invloed van <i>groeivende welvaart en diversiteit</i>.	Ruimte en tijd Leerlingen lokaliseren actuele migratiepatronen in de wereld; landelijke en verstedelijkte gebieden op verschillende schaalniveaus. Leerlingen plaatsen demografische verschijnselen in de tijd, zoals bijvoorbeeld: migratiepatronen onder invloed van de <i>groeivende welvaart en diversiteit</i> en het <i>ontstaan van een informatiesamenleving</i>; toekomstige bevolkingsgroei of afname op basis van demografische prognoses.
Perspectieven en dimensies Leerlingen verkennen bijvoorbeeld: verschillen in spreiding en concentratie van bevolking tussen gebieden; redenen waarom mensen naar of uit een gebied verhuizen.	Perspectieven en dimensies Leerlingen verkennen bijvoorbeeld: Overeenkomsten en verschillen tussen China, VS en EU op het vlak van binnenlandse migratie; De ontwikkeling van tegenstellingen tussen stedelijke en landelijk gebied in Nederland; Verstedelijking in Afrikaanse landen

Bijlage V: Voorbeelden nadere uitwerking referentiekader Tijd

1. Ontstaan van landbouw en landbouwsamenlevingen <i>Tijd van jagers en boeren / Prehistorie, voor ca. 50 v. Chr.</i> Leerlingen leren over het dagelijks leven van jagers en verzamelaars; wat er verandert door de overgang op de landbouw, zoals het wonen op een vaste plek, het ontstaan van beroepen en bestuur en de uitvinding van het schrift.	1. Ontstaan van landbouw en landbouwsamenlevingen <i>Prehistorie, voor de introductie van het schrift (Tijd van jagers en boeren)</i> Leerlingen leren over het ontstaan en de verspreiding van landbouw en de eerste landbouwsamenlevingen. Ze leren dat specialisatie, handel, administratie, bestuur en godsdienst gelaagdheid veroorzaken en schrift en geschreven wetten nuttig maken.
Tijd en ruimte Leerlingen leren dat landbouw en landbouwsamenlevingen ontstaan in de Tijd van jagers en boeren (de Prehistorie). Ze leren dat de landbouw en het schrift in verschillende delen van de wereld worden uitgevonden; dat er al vroeg boeren zijn in het Midden-Oosten/Egypte en pas later in Europa en het gebied dat nu Nederland is. De tijd waarvan geen geschreven bronnen zijn (de prehistorie) eindigt daar in ca. 50 v. Chr.	Tijd en ruimte Leerlingen leren dat vanaf ongeveer 10.000 v. Chr. op verschillende plaatsen in de wereld een langzame overschakeling plaatsvindt van een nomadisch bestaan van jagen en verzamelen naar landbouw en landbouwsamenlevingen. Ze leren dat de landbouw zich vanuit de vruchtbare halve maan in het Midden-Oosten verbreidt naar Europa, en – onafhankelijk daarvan – ook in andere gebieden ontstaat, zoals in China en Amerika. Ze leren dat het oudste schrift dat we kennen rond 3000 voor de gangbare jaarrekening is uitgevonden in het huidige Irak / Syrië, waarmee in dat gebied een einde komt aan de Prehistorie als de tijd waarvan geen geschreven bronnen zijn gevonden.
Perspectieven en dimensies² Leerlingen verkennen bijvoorbeeld: hoe mannen, vrouwen en kinderen in een groep van jagers of boeren de dag doorbrengen aan voedsel komen,	Perspectieven en dimensies Leerlingen verkennen bijvoorbeeld: gevolgen van de overgang op de landbouw voor de natuurlijke omgeving, gezondheid, dagelijks

² Zwarte tekst omschrijft de inhoudelijk kernen van de referentiekaders. Voorbeelden van uitwerkingen die recht doen aan de doelen en bedoelingen ervan, zijn grijs gemaakt.

wonen, hun kleding, gereedschappen, geloof en kunst; voor- en nadelen van de leefwijze van jagers-verzamelaars en van de eerste boeren als het gaat om bestaansmiddelen, gezondheid, sociale verschillen; verhalen, zoals sprookjes, mythen en geschiedverhalen, die in verschillende culturen over de oudste steden of de uitvinding van het schrift worden verteld.	leven en wonen, sociale verschillen en geloof op lange en korte termijn; het leren schrijven in het oude Egypte en in onze tijd; verschillende theorieën over de oorzaken van de landbouwrevolutie.
Voorbeelden uit de Canon van Nederland De leerling kan (gegeven) concrete voorbeelden verbinden aan deze historische ontwikkelingen. De ontwikkeling kan bijvoorbeeld geïllustreerd worden aan de hand van: ± 5500 v. Chr. Trijntje: de jager-verzamelaars ± 3000 v. Chr. Hunebedden: de eerste boeren	

7. Europese expansie en ontstaan van mensenhandel tussen continenten <i>Tijd van pakhuizen en plantages, 1500-1800</i> Leerlingen leren over Europese handelaren die verre reizen overzee maken om aan luxeproducten te komen en daarbij handelsposten en kolonies stichten in Amerika, Azië en Afrika. Ze leren over de gevolgen van de kolonisatie, waaronder wereldwijde uitwisseling, mensenhandel tussen verschillende continenten en gedwongen arbeid van slaafgemaakten op plantages.	10. Europese expansie en mensenhandel tussen continenten <i>Vroegmoderne tijd, 1500 tot 1800 (Tijd van pakhuizen en plantages)</i> Leerlingen leren over Nederlandse en Europese kolonisatie van gebieden in Amerika, Azië en Afrika en gevolgen hiervan voor de samenlevingen in die gebieden. Ze leren over de toenemende wereldwijde uitwisseling van goederen, het ontstaan van transcontinentale mensenhandel en het leven van slaafgemaakten op plantages.
Tijd en ruimte Leerlingen leren dat Europese landen in de Tijd van pakhuizen en plantages kolonies stichten in Amerika, Azië en Afrika, de wereldwijde uitwisseling toeneemt en mensenhandel en slavernij op plantages ontstaat. Ze leren dat Nederlanders kolonies stichten in het huidige Indonesië, Suriname en het Caribisch gebied.	Tijd en ruimte Leerlingen leren dat Europese landen in de Vroegmoderne tijd handelsposten, plantage- en vestigingskoloniën stichten in Amerika, Azië en Afrika; dat Nederlanders koloniën stichten in het huidige Indonesië, Suriname en het Caribisch gebied; dat transcontinentale mensenhandel ontstaat en de wereldwijde uitwisseling van goederen op globale schaal structureel toeneemt.
Perspectieven en dimensies Leerlingen verkennen bijvoorbeeld: wie aan boord zijn van schepen die over oceanen naar onbekende gebieden varen, waarom mensen meegaan en hoe het leven aan boord is; gevolgen van de Europese expansie in de gekoloniseerde gebieden op het gebied van voedsel, bevolking, gezondheid, bestuur, godsdienst en cultuur;	Perspectieven en dimensies Leerlingen verkennen bijvoorbeeld: wat de Nederlandse kolonisatie betekende voor gekoloniseerde volkeren; verschillende en veranderende verhalen over de 'ontdekking' van Amerika; Ideeën over slavernij in de Vroegmoderne tijd, andere tijden en het heden, en betekenissen die mensen / leerlingen aan het slavernijverleden toekennen.

voorbeelden van slavernij in de kolonies en slavernij in andere tijden, waaronder het heden.	
Voorbeelden uit de Canon van Nederland De leerling kan (gegeven) concrete voorbeelden verbinden aan deze historische ontwikkelingen. De ontwikkeling kan bijvoorbeeld geïllustreerd worden aan de hand van: 1602-1799 VOC en WIC: varen en vechten voor handel 1583-1645 Hugo de Groot legde een basis voor internationaal recht over oorlog en vrede 1662 De Atlas Maior van Blaeu: de wereld in kaart 1637-1863 Slavernij: mensenhandel en gedwongen arbeid	

Als landelijk expertisecentrum voor het curriculum richt SLO zich op de ontwikkeling van het curriculum in het primair, speciaal en voortgezet onderwijs in Nederland. We werken met het onderwijsveld aan de doelen, kaders en instrumenten waarmee scholen hun opdracht vanuit een eigen visie kunnen vervullen.

We brengen praktijk, beleid, maatschappelijke ontwikkelingen en onderzoek samen en stellen onze expertise beschikbaar aan onderwijs en overheid, bijvoorbeeld in de vorm van leerplannen, tools, voorbeeldlesmaterialen, conferenties en rapporten.

Bezoekadres
Stationsplein 15
3818 LE Amersfoort

Postadres
Postbus 502
3800 AM Amersfoort

T +31 (0)33 484 08 40
E info@slo.nl
W www.slo.nl

 [company/slo](https://www.linkedin.com/company/slo)
 [SLO_nl](https://twitter.com/SLO_nl)